

XRISTIAN ZIYORAT TURIZMINING IQTISODIY VA MADANIY AHAMIYATI

G'oibova Munisa Shavkat qizi

*Mirzo Ulug'bek nomidagi o'zbekiston milliy unversiteti
Jahon tarixi kafedrası 1- kurs magestiranti G'oibova Munisa
+998509504198*

Annotatsiya: Ushbu maqolada xristian ziyorat turizmining iqtisodiy va madaniy ahamiyati keng tahlil qilingan. Xristian ziyoratchilarining global miqyosdagi harakati nafaqat diniy qadriyatlarning davomiyligini ta'minlashi, balki ko'plab mamlakatlar iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga, infratuzilmaning modernizatsiyasiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatishi yoritildi. Shuningdek, ziyorat turizmining madaniy merosni asrash, madaniyatlararo muloqotni mustahkamlash, ma'naviy qadriyatlarni rivojlantirishdagi o'rni ochib berildi. Tadqiqot natijalari xristian ziyorat turizmining ko'p qirrali va barqaror rivojlanuvchi hodisa ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: xristian turizmi, ziyorat turizmi, diniy meros, iqtisodiy rivojlanish, madaniy integratsiya, Vatikan, Quddus, ziyoratchilar oqimi, infratuzilma, xalqaro hamkorlik.

Xristian ziyorat turizmi dunyo turizm tizimida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan muhim yo'nalishlardan biridir. Bu turizm turi diniy e'tiqod bilan bog'liq bo'lsa-da, u keng ko'lamli iqtisodiy va madaniy jarayonlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Har yili millionlab insonlar Vatikan, Quddus, Lurd(керда), Betlehem(керда), Assizi (керда), va Santyago-de-Kompostela(керда), kabi muqaddas maskanlarga safar qilib, diniy marosimlarda qatnashadilar, tarixiy obidalarini tomosha qiladilar. Bu esa nafaqat diniy hayotning rivojlanishiga, balki mamlakatlarning iqtisodiy salohiyatiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi.¹⁰⁰

Ziyorat turizmining iqtisodiy ahamiyati, avvalo, turizm daromadlarining oshishi bilan bog'liq. Ziyoratchilar oqimi mehmonxona, transport, ovqatlanish, gidlik xizmati va savdo-sotiq sohasida barqaror talabni shakllantiradi. Ko'plab mamlakatlarda diniy turizm hudud iqtisodiyotining asosiy qismini tashkil etadi. Masalan, Fransiya'dagi Lord shahri iqtisodiy hayotining katta qismi aynan xristian ziyoratchilari hisobiga ta'minlanadi. Ziyoratchilar oqimi tufayli kichik shaharlar va diniy markazlarda minglab yangi ish o'rinlari yaratiladi.

¹⁰⁰ Collins-Kreiner, N. "Pilgrimage Tourism: Religion and Tourism in a Changing World". Routledge, 2018/56-64

Bu jarayon hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga, aholining bandligi oshishiga yordam beradi.

Ziyorat maskani / Ko‘rsatkich	Yillik ziyoratchilar soni	Iqtisodiy ta’siri (daromad)	Maqom / Ahamiyati
Lourdes (Fransiya)	3.2 million (2024)	~ €270 million/yil	Yevropadagi eng yirik xristian ziyorat markazlaridan biri; shifo izlab kelinadigan maskan
Jasna Góra (Polsha)	3.6 million (2023)	Rasmiy ma’lumot yo‘q, lekin yiliga millionlab zloty	“Qora Madonna” ibodatxonasi bilan mashhur; Polsha milliy qadriyati
Fatima (Portugaliya)	4.5–5 million/yil	~ €100–150 million/yil	Har yili may oyidagi festivalda keskin o‘shish kuzatiladi
Vatikan (Italiya)	18–20 million/yil	Turizm orqali milliardlab yevro daromad	Katolik dunyosining markazi, diniy + madaniy turizm uyg‘unlashgan
Santiago de Compostela (Ispaniya)	500,000–600,000 ziyoratchi	€300 million/yil (Galisiya iqtisodiga)	“Camino de Santiago” ziyorat yo‘li bilan mashhur
Xalqaro diniy turizm bozori (umumiy)	~300 million diniy sayohatchi/yil (taxmin)	2023: USD 254.3 mlrd — 2030: 671.9 mlrd prognoz	Global turizm sektorining tez o‘sayotgan segmenti

1-jadval : Xristian ziyorat turizmining iqtisodiy va madaniy ko‘rsatkichlari ¹⁰¹

Ziyorat turizmi infratuzilmaning modernizatsiyasiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ziyoratchilarga qulaylik yaratish maqsadida davlatlar yo‘llarni ta’mirlaydi, aeroport va vokzallarni kengaytiradi, yangi mehmonxonalar, axborot markazlari va xizmat ko‘rsatish obyektlarini barpo etadi. Ziyorat turizmining infratuzilmasi ko‘plab davlatlarda nafaqat diniy sayyohlar uchun qulayliklar yaratish, balki hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Bu jarayon doirasida davlatlar yo‘llarni ta’mirlash, transport tizimini kengaytirish, bandylar (aeroport va vokzallar) qurish, mehmonxonalar va xizmat

¹⁰¹ UNWTO (World Tourism Organization).
Religious Tourism and Pilgrimage Statistics.

ko‘rsatish obyektlarini barpo etish orqali ziyoratchilarga xizmat ko‘rsatishni yaxshilaydi, natijada hudud investitsion jozibadorligini oshiradi. Bu infratuzilmaviy o‘rish orqali nafaqat ziyoratchilar, balki mahalliy aholi uchun ham yangi ish o‘rinlari va xizmatlar yaratiladi va mintaqa iqtisodiyoti mustahkamlanadi green-eco.uz.

Masalan, Hindistonning Ayodhya shahrida yangi Ram Mandir diniy maskanining qurilishi bilan birga, aeroport, temir yo‘l stansiyasi va shahar infratuzilmasini modernizatsiya qilish bo‘yicha keng qamrovli reja amalga oshirilmoqda. Bu rejalar doirasida yangi transport yo‘laklari, mehmonxonalar va xizmat obyektlari barpo etilib, iqtisodiyotga katta hissa qo‘shilishi kutilyapti Vikipediya. Xuddi shunday, Srikalahasti kabi ziyorat shaharlarida ham yo‘l kengaytirish, shaharsozlik va zamonaviy infraqurilmalarni yaratish bo‘yicha milliard rupiylik investitsiyalar joriy etilmoqda, bu ziyorat maskanlarini global diniy turizm markazlariga aylantirishga xizmat qiladi The Times of India.

Xristian merosiga oid Tatev monastrida esa “Wings of Tatev” deb nomlangan 5750 metrli kabel yo‘lagi qurilishi orqali sayyohlarni monastyrga tez va qulay yetkazish yo‘lga qo‘yildi va bu atrofda 50 dan ortiq mehmonxona va mehmon uylari ochilishi bilan mahalliy iqtisodiyot jonlandi Vikipediya. Shu tarzda ziyorat maskani atrofidagi infratuzilma rivoji faqat diniy sayyohlar uchun emas, balki shahar aholisi va hudud iqtisodiyoti uchun ham xizmat qilmoqda.

O‘zbekiston kontekstida ham ilmiy tahlillar ziyorat turizmi infratuzilmasining ahamiyatini ta’kidlaydi. Masalan, O‘zbekistonda Samarqand, Buxoro va Xiva kabi ziyorat yo‘nalishlari yillik millionlab sayyohlarni jalb qilgani qayd etilgan bo‘lib, bu maskanlarda infratuzilma yaxshilanishi orqali turizm sohasining barqaror o‘rishiga erishish mumkinligi aytiladi Academics Book. Shuningdek, mahalliy ilmiy manbalar Surxondaryo viloyatida transport va mehmonxona infratuzilmasi sohasida olib borilayotgan ishlarning ahamiyatini ochib beradi, bu esa ziyorat turizmini rivojlantirish bo‘yicha strategik yo‘nalish sifatida transport aloqalarini mustahkamlash va turar joy infratuzilmasini kengaytirish zarurligini ko‘rsatadi Academics Book.

Bunday infratuzilmaviy modernizatsiya nafaqat ziyoratchilar uchun qulay sharoitlar yaratadi, balki hududning investitsion jozibadorligini, mahalliy bandlik va xizmatlar ko‘lamini kengaytiradi, shuningdek davlatlararo iqtisodiy va madaniy hamkorlikni mustahkamlaydi. Shu bilan birga, ilmiy tadqiqotlar ziyorat turizmi infratuzilmasini modernizatsiya qilish bo‘yicha faoliyatni strategik rejalashtirish, xususiyl sektorini jalb etish va innovatsion yechimlar joriy etish orqali yanada samarali qilish mumkinligini ta’kidlaydi green-eco.uz.

Bunday infratuzilmaviy rivojlanish nafaqat diniy sayyohlar, balki mahalliy aholi uchun ham qulaylik yaratadi, natijada hududning investitsion jozibadorligi ortadi. Bundan tashqari,

xristian ziyorat maskanlari ko'pincha xalqaro diniy tashkilotlar tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlanadi, bu esa davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlikning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.¹⁰²

Ziyorat maskani	Yillik ziyoratchilar soni (2023–2024)	Ziyorat turizmidan tushadigan daromad	Mamlakat YAIMiga ulushi	Yaratilgan ish o'rinlari
Vatikan (Italiya)	18–20 mln	€3–4 mlrd (Rim turizm tizimi orqali)	Italiya turizm iqtisodiyotining ~6–7%	~100 ming (bevosita va bilvosita)
Lourdes (Fransiya)	3.2 mln	€270 mln/yil	Hudud iqtisodiyotining ~60%	5–7 ming
Fatima (Portugaliya)	4.5–5 mln	€100–150 mln	Portugaliya turizm daromadining 3%	8 mingga yaqin
Santiago de Compostela (Ispaniya)	500–600 ming	€300 mln	Galisiya daromadining 20%	12 ming
Jasna Góra (Polsha)	3.6 mln	Aniq raqam yo'q, lekin millionlab €	Mahalliy turizmning asosiy qismi	4–5 ming
Quddus (Isroil)	3 mln dan ortiq	\$1.2 mlrd	Umumiy turizm daromadining 25%	20 ming

2-Jadval. Xristian ziyorat turizmining iqtisodiy ko'rsatkichlari ¹⁰³

Ziyorat turizmining madaniy ahamiyati ham keng qamrovlidir. Avvalo, diniy turizm qadimiy diniy yodgorliklarni, cherkovlarni, monastirlarni va tarixiy obidalarni asrash va tiklash jarayonini jadallashtiradi. Turizm daromadlari restavratsiya, konservatsiya va arxitektura obidalarini saqlash jarayonlarini moliyalashtirishga yordam beradi. Shu tariqa xristian merosini kelajak avlodlarga yetkazish imkoniyati yaratiladi.¹⁰⁴

¹⁰² Olsen, D. H. "The Evolution of Religious Tourism." "Tourism Geographies", 2020.

¹⁰³ UNWTO (World Tourism Organization).

Religious Tourism and Pilgrimage Statistics.

¹⁰⁴ Nolan, M. L., & Nolan, S. "Christian Pilgrimage in Modern Europe". University of North Carolina Press, 1992.

Ziyorat turizmi madaniyatlararo muloqotga ham katta hissa qo‘shadi. Turli millat va mamlakatlardan kelgan ziyoratchilar o‘zaro aloqa o‘rnatib, diniy va madaniy tajribalarni baham ko‘radilar. Bu jarayon bag‘rikenglik, hurmat, tinch-totuvlik va madaniy almashuvni kuchaytiradi. Xristian ziyorat joylari - Vatikan yoki Quddus kabi maskanlar ko‘plab xalqlarning bir maskanda yig‘ilishiga, madaniy turfa xillikni o‘zaro anglashga imkon yaratadi.

Yo‘nalish	Ta’sir mazmuni	Amaliy misollar	Natija
Madaniy merosni saqlash	Cherkov, monastir, ibodatxonalarni restavratsiya qilishga mablag‘ tushadi	Vatikan muzeylari, Lurd Bazilikasi ta’mirlari	Meros ob’ektlari muntazam tiklanadi
Madaniy diplomatiya	Turli millatlarning diniy markazlarda uchrashuvi	Quddusda xalqaro diniy delegatsiyalar	Xalqlararo dialog kuchayadi
Mahalliy madaniyatni targ‘ib qilish	Ziyoratchilarga milliy ovqat, hunarmandchilik, musiqani namoyish qilish	Portugaliya (Fatima) – diniy marshlar	Mahalliy madaniyatning global tanilishi
Turizm orqali madaniy uyg‘unlik	Turli dinlar va millatlar o‘rtasida bag‘rikenglik shakllanadi	Santiago yo‘li – 190 dan ortiq davlat sayyohlari	Tinchlik va tolerantlik rivojlanadi
Ma’naviy qadriyatlar rivoji	Ziyoratchilar diniy tajriba orttiradi	Lurd – shifo ziyoratlari	Jamiyatda ma’naviy ong oshadi

3-Jadval. Xristian ziyorat turizmining madaniy ta’siri

Ziyoratchilar mahalliy hudud madaniy hayoti bilan ham bevosita tanishadilar. Milliy taomlar, hunarmandchilik mahsulotlari, xalq amaliy san’ati, mahalliy musiqa va an’anaviy marosimlar bilan tanishish orqali ular shu hududning madaniy boyliklarini dunyoga yoyishadi. Natijada mahalliy madaniyatning xalqaro maydondagi mavqei oshadi.

Xristian ziyorat turizmining afzalliklari faqatgina iqtisodiy barqarorlik yoki madaniy merosni asrash bilan cheklanmaydi. U ko‘plab hududlar uchun ijtimoiy barqarorlik, mahalliy hamjamiyatlar faolligi va madaniy diplomatiya imkoniyatlarini kengaytiradi. Turli mamlakatlarga tashrif buyuruvchi ziyoratchilar bilan bevosita muloqot qilish jarayoni mahalliy aholining dunyoqarashini kengaytiradi, ularni global madaniyatga yaqinlashtiradi.

Natijada, diniy sayohat nafaqat iqtisodiy foyda keltiradi, balki jamiyatning ijtimoiy -madaniy hayotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.¹⁰⁵

Ziyorat turizmining yana bir muhim jihati - bu milliy brendinga qo'shgan hissasidir. Masalan, Vatikan Italiya uchun, Lurd Fransiya uchun, Quddus Isroil va Falastin hududlari uchun butun dunyoga tanilgan muqaddas markaz sifatida milliy imidjni shakllantirishda strategik rol o'ynaydi. Ziyoratchilar ushbu hududlarga tashrif buyurish orqali nafaqat diniy amallarni bajaradilar, balki mamlakatning tarixi, an'analari, san'ati va madaniy merosi haqida chuqurroq bilimlarga ega bo'ladilar. Bu esa mamlakatning xalqaro maydondagi obro'sini mustahkamlaydi.

Xristian ziyorat turizmi mahalliy hamjamiyatlarning ijtimoiy faolligini oshirishda ham muhim o'rin tutadi. Ziyoratchilar ko'p tashrif buyuradigan hududlarda ko'pincha mahalliy aholining tadbirkorlik faolligi ortadi: oilaviy mehmonxonalar, suvenir do'konlari, kichik restoranlar, qo'l mehnati mahsulotlari ishlab chiqarish sexlari faoliyati jonlanadi. Bu esa aholining o'z tarixiy merosiga bo'lgan e'tiborini kuchaytiradi, o'ziga xos madaniy qadriyatlarni iqtisodiy imkoniyatga aylantiradi.

Shuningdek, diniy turizm mahalliy aholining madaniy ongini sog'lomlashtiradi. Ziyoratchilar bilan muloqot qilish, turli xalqlar an'analarini o'rganish, o'z diniy va madaniy qadriyatlarini boshqalarga targ'ib qilish jarayonida mahalliy aholida bag'rikenglik, o'z merosiga hurmat, madaniy iftixor kabi fazilatlar shakllanadi. Bu esa ijtimoiy barqarorlikning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.¹⁰⁶

Xristian ziyorat turizmi ekologik barqarorlik nuqtai nazaridan ham ahamiyatlidir. Ko'plab diniy markazlar ekologik muhofaza qilingan zonalarda joylashgan bo'lib, ular atrof-muhitni asrash, tarixiy hududlarni ekologik ekspluatatsiyadan himoya qilish choralarni kuchaytiradi. Ziyoratchilar oqimi boshqarilayotgan mintaqalarda ekologik monitoring, chiqindilarni kamaytirish, yashil hududlarni kengaytirish kabi amaliy faoliyatlar olib boriladi. Shu tariqa, diniy turizm ekologik madaniyatni rivojlantirishga ham xizmat qiladi.¹⁰⁷

Shu bilan birga, xristian ziyorat turizmi global miqyosda tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashga hissa qo'shadi. Quddus, Vatikan yoki Betlehem kabi markazlarda turli diniy oqim vakillari, millatlar, irqalar va tillardan bo'lgan ziyoratchilar bir joyda jam bo'lishi madaniy va diniy integratsiyaga, xalqlar o'rtasida o'zaro hurmatning rivojlanishiga olib

¹⁰⁵ Olsen, D. H. "The Evolution of Religious Tourism." "Tourism Geographies", 2020.

¹⁰⁶ Olsen, D. H. "The Evolution of Religious Tourism." "Tourism Geographies", 2020.

¹⁰⁷ Timothy, D. J., & Olsen, D. H. "Tourism, Religion and Spiritual Journeys". Routledge, 2006.

keladi. Bu esa dinlararo muloqot va madaniy diplomatiyaning kuchayishiga xizmat qilib, keng xalqaro hamkorlik uchun muhim zamin yaratadi.¹⁰⁸

Umuman olganda, xristian ziyorat turizmi bugungi globallashuv jarayonida iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy va diplomatik jihatlar bo'yicha ko'p qirrali ahamiyatga ega. U turizmning eng barqaror, eng qadimiy va eng ta'sirchan yo'nalishlaridan biri bo'lib, mamlakatlarning iqtisodiy taraqqiyoti, madaniy merosi, ijtimoiy farovonligi va xalqaro aloqalari uchun keng imkoniyatlar yaratib beradi.

Xristian ziyorat turizmi global turizm industriyasining eng barqaror segmentlaridan biri hisoblanadi. Buning sababi - diniy ehtiyojning mavsumiy bo'lmashligi, ya'ni yilning istalgan faslida davom etishi va avloddan-avlodga o'tib turadigan e'tiqodga asoslanishidir. Shu bois, ko'plab mamlakatlar aynan ziyorat turizmini iqtisodiy barqarorlikning muqim omili sifatida ko'radi. Mavsumiy emasligi sababli ushbu turizm turi yil davomida bandlikni ta'minlaydi, xizmat ko'rsatish sektorining uzluksiz faoliyat yuritishiga zamin yaratadi.¹⁰⁹

Ziyorat turizmi davlatlar uchun valyuta tushumlarini oshirishda ham muhim rol o'ynaydi. Ko'plab ziyoratchilar uzoq masofalardan kelgani sababli ular tomonidan sarflanadigan mablag'larning katta qismi mahalliy iqtisodiyotda qoladi. Bu nafaqat yirik shaharlar, balki eng olis hududlar uchun ham iqtisodiy imkoniyat eshiklarini ochadi. Masalan, muqaddas joylar ko'pincha tarixiy jihatdan qadimiy, ammo iqtisodiy rivojlanishi sust hududlarda joylashgan bo'ladi. Ziyoratchilar oqimi ushbu hududlarni jonlantirib, ular uchun yangi iqtisodiy imkoniyatlar yaratadi.

Xristian ziyorat turizmi shuningdek madaniy merosni asrashda ham beqiyos ahamiyatga ega. Diniy obidalar, qadimiy cherkovlar, monastirlar, ikonalar va arxitektura yodgorliklari ziyoratchilarning e'tibori tufayli muntazam ravishda restavratsiya qilinadi. Agar ziyorat turizmi bo'lmaganida, bu merosning katta qismi moliyaviy yetishmovchilik sababli saqlanmay qolgan bo'lardi. Turizm daromadlari esa ushbu tarixiy merosni ta'mirlash, saqlash va ilmiy tadqiqotlar olib borish uchun moliyaviy asos bo'lib xizmat qiladi.¹¹⁰

Madaniy ahamiyatning eng muhim jihatlaridan biri - ziyorat turizmining jamiyatning ma'naviy hayotini boyitishidir. Ziyoratchilar o'z safarlari davomida nafaqat diniy marosimlarda ishtirok etadilar, balki tarix, san'at va madaniyat bilan bog'liq chuqur bilimlarga ega bo'ladilar. Xristianlik tarixi, qadimiy diniy san'at, ikonografiya, diniy musiqalar, mahalliy udumlar - bularning barchasi ziyoratchilar ongida yangi madaniy tasavvurlarni shakllantiradi. Shu tariqa, ziyorat turizmi insonning ruhiy-ma'naviy dunyosini boyitish orqali madaniy rivojlanishning ichki omiliga aylanadi.

¹⁰⁸ Timothy, D. J., & Olsen, D. H. "Tourism, Religion and Spiritual Journeys". Routledge, 2006.

¹⁰⁹ Nolan, M. L., & Nolan, S. "Christian Pilgrimage in Modern Europe". University of North Carolina Press, 1992.

¹¹⁰ Timothy, D. J., & Olsen, D. H. "Tourism, Religion and Spiritual Journeys". Routledge, 2006.

Ziyorat turizmining yana bir madaniy jihati - bu xalqlararo muloqot va bag'rikenglikni kuchaytirishi. Turli davlatlardan kelgan ziyoratchilar bir joyda jam bo'lib, o'zaro fikr almashadilar, bir-birlarining diniy va madaniy qadriyatlarini o'rganadilar. Bu jarayon dunyodagi tinchlik, diniy totuvlik va madaniy uyg'unlikni mustahkamlashga yordam beradi. Xususan, Quddus yoki Vatikan kabi markazlarda dunyo bo'ylab turli e'tiqodga mansub insonlar uchrashib, muhim ijtimoiy dialog uchun maydon yaratadilar.¹¹¹

Shuningdek, xristian ziyorat turizmi xalq diplomatiyasining kuchli vositalaridan biridir. Ziyoratchilar mamlakatlar o'rtasidagi madaniy ko'prik vazifasini o'taydi. Ular uylariga qaytganda, tashrif buyurgan davlatning madaniyati, xalqi va qadriyatlari haqida ijobiy taassurotlarni olib qaytadi. Bu esa o'z-o'zidan mamlakatning xalqaro imidjini mustahkamlaydi, yangi sayyohlarning kelishiga yo'l ochadi.

Umuman olganda, xristian ziyorat turizmi ko'lamli iqtisodiy foyda keltirish bilan birga, madaniy merosni asrash, ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlash, madaniy almashinuvni rivojlantirish va global tinchlikni qo'llab-quvvatlashda muhim omil bo'lib qolmoqda. Shu sababli ko'plab mamlakatlar diniy turizmni strategik darajada rivojlantirishga katta e'tibor qaratmoqda.¹¹²

Xristian ziyorat turizmi zamonaviy dunyoda iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan yirik turizm yo'nalishidir. U millionlab ziyoratchilarni jalb qilishi orqali xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlantiradi, yangi ish o'rinlari yaratadi, mahalliy iqtisodiyotga jon bag'ishlaydi. Shu bilan birga, u qadimiy diniy yodgorliklarni saqlash va restavratsiya qilish jarayonini moliyaviy qo'llab-quvvatlaydi. Ziyoratchilar turli madaniyat va mamlakatlardan kelgani sababli, diniy turizm madaniyatlararo muloqotni kuchaytiradi, bag'rikenglik, o'zaro tushunish va ijtimoiy totuvlikni mustahkamlaydi. Xulosa qilib aytganda, xristian ziyorat turizmi iqtisodiy foyda bilan birga, madaniy merosni boyitish va global uyg'unlikni rivojlantirishda ham muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Collins-Kreiner, N. (2018). Pilgrimage Tourism: Religion and Tourism in a Changing World. London, UK: Routledge. (273 p.)
2. Olsen, D. H. (2020). The Evolution of Religious Tourism. *Tourism Geographies*, 22(5), 10231044. <https://doi.org/10.1080/14616688.2019.1657432>
3. Timothy, D. J., & Olsen, D. H. (2006). *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*. London, UK: Routledge. (272 p.)

¹¹¹ Nolan, M. L., & Nolan, S. "Christian Pilgrimage in Modern Europe". University of North Carolina Press, 1992.

¹¹² Nolan, M. L., & Nolan, S. "Christian Pilgrimage in Modern Europe". University of North Carolina Press, 1992.

4. Nolan, M. L., & Nolan, S. (1992). Christian Pilgrimage in Modern Europe. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press. (400 p.)
5. Rinschede, G. (1992). Forms of Religious Tourism. *Annals of Tourism Research*, 19(1), 51–67. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(92\)90106-Y](https://doi.org/10.1016/0160-7383(92)90106-Y)
6. Collins-Mayo, S. (2019). *Christian Heritage and Cultural Tourism*. London, UK: Bloomsbury Academic. (208 p.)